

HÜRUFİLİK MƏTNLƏRİNDƏ İRFANI HAŞİYƏLƏR: MÖVLANANI XATIRLATMALAR VƏ İQTİBASLAR

Səadət ŞIXIYEVA*

Xülasə: Əsasını Fəzlullah Nəiminin qoyduğu hürufiliyin irfani yönünün formalaşmasında çoxsaylı fəlsəfi-irfani risalələrdən artıq, Mövlananın əsərlərinin inkar olunmaz, uzunömürlü və nüfuz edici təsiri olmuşdur. Mövlananın adını müxtəlif məqsədlərlə yad etmələrə Fəzlullahın xatiratında, ona istinadən Nəsrullah Nəfəci və Seyid İshaqın “*Xabnamə*” sində, Seyid İshaq (“*Türabnamə*”) və Mir Şərifin (“*Bəyanül-vaqe*”) əsərlərində, bir sıra anonim hürufi risalələrində rast gəlirik.

Bu böyük mütəfəkkiri çeşidli poetik sənətlər vasitəsilə yada salan və rəğbətlə yad edən hürufi müəlliflər arasında Nəsimi xüsusilə seçilir. Əslində Mövlanadan götürülən sitatlar hürufi müəlliflərinə öz sözlərinin irfani çəkisini artırmaq, söylədiklərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün bir mötəbər qaynaq olub istişhad xarakterlidir.

Hürufilik mətnlərindəki irfani haşiyələr bədii mətnlərə çəkilən miniatur şəkillər, məsnəvilərdə yer verilən lirik ricətlər kimi söylənilən məzmunə rəng qatmağa, məzmunu dərinləşdirməyə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, bu məsələnin diqqət mərkəzinə çəkilməsi, Mövlana-Fəzlullah xəttinin öyrənilməsi həm Mövlananın təriqətlər tarixindəki daha bir nüfuz sahəsini açıqlamaq baxımından önəmlidir, həm də hürufiliklə təsəvvüfü qarşılaşdıraraq, onları fərqli fikri axınlar kimi təqdim edənlərə tutarlı bir cavabdır.

Açar sözlər: *hürufilik, Mövlana, Fəzlullah, xatırlatma-beytlər, iqtibas*

Mystical Revisions in Hurufi Texts: Mentions and Quotes Dedicated to Mevlana

Abstract: The formation of the Sufi direction of Hurufism founded by Fazlullah Naimi, more than various philosophical and mystical treatises, had an undeniable and lasting influence on the works of Mevlana. Among the authors who mentioned this great thinker with respect and alluded to him through various poetic figures, Nesimi stands out especially. The name of Mevlana is mentioned for various purposes in the memoirs of Fazlullah, referring to him in the works of the same name Habname by Nafaji and Seyyid Ishak, in the Turabname by Seyyid Ishak and Bayanul-vage by Mir Sharif, as well as in several other treatises by anonymous authors of Hurufism.

The mentioned authors referred to the statements of Mevlana to substantiate the truth of their words. They considered his mystical-poetic works a reliable source that allowed them to increase the significance of their words.

It's very important to draw attention to this issue to study the Mevlana-Fazlullah line to identify Mevlana's great influence on the history of sects. This is also a reliable answer to those who present Sufism and Hurufism as separate currents of philosophical thought of the Middle Ages.

Key Words: *Hurufism, Mevlana, Fazlullah, reminder verses, quotes*

Giriş

İslami təriqətlərdən olan hürufilik cərəyanının nümayəndələrinin irfani düşüncəsinin formalaşmasında iştirak edən mütəfəkkir şəxsiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi orta çağda fəlsəfi-irfani fikrin təkamülünü izləmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu kontekstdə hürufilik və Mövlana Cəlaləddin Rumi bağlılığının araşdırılması bir sıra mübahisəli və ya diqqətdən kənar qalan məsələlərə aydınlıq gətirə bilər. İlk olaraq, bunu qeyd etməliyik ki, çox zaman hürufiliyin ideya qaynaqlarının axtarışı hərf və saylara ifrat meyli cərəyanlara yönləndirmişdir. Hürufiliyin təsirləndiyi çevrələrin bu tərzdə məhdudlaşdırılması isə nəticədə ideya əxzəlmələri və anlam çevrilmələri barədə təsəvvür natamamlığına səbəb olmuş, düşüncə tarixinin təşəkkülü, bəhrələndiyi qaynaqlar və s. baxımından təlimin təhrifli mənzərəsini yaratmışdır. Hürufiliyin İbn Ərəbi-Fəzlullah Nəimi xətti ilə hərf elminə meyli yönünün gərəyindən artıq qabardılması bu fəlsəfi-fikri cərəyanın ilahi eşqə münasibətinin, ümumiyyətlə, irfana bağlılığının kölgədə qalması ilə nəticələnmişdir. Halbuki tanınmış mütəfəkkir və tədqiqatçı Rza Tofiqin hələ 1909-cu ildə qələmə aldığı tədqiqatında (Toufiq, 1993: 45-112) hürufiliyin irfani əsasları araşdırılıb dəyərləndirilmişdi. Sonrakı illərdə aparılan tədqiqatlarda isə bu təlim, əsasən, istiqamətini elm və fəlsəfədən götürən bir cərəyan, bəzən hətta xurafat dolu fikirlərin məcmusu olaraq təqdim edildi.

* Prof. Dr., AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu; BAAU e-mail: sshikhiyeva@list.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3618-3366>

Apardığımız araşdırma nəticəsində belə bir nəticəyə gəldik ki, hürufiliyin müəyyən problemlərlə əlaqədar ara-sıra xatırladılan irfani yönünün formalaşdırılmasında çoxsaylı fəlsəfi-irfani risalə və lüğətlərdən artıq, Mövlananın əsərlərinin (“*Məsnəvi*”, “*Divani-kəbir*”, “*Fihî məfih*”...) inkar olunmaz, uzunömürlü və nüfuzedici təsiri olmuşdur.

1. İlk Hürufilər və Mövlana Heyranlığı

Öncə bunu qeyd etməliyik ki, əslində hürufilik və Mövlana əlaqələrinin tarixi təlimin əsasını qoyan Fəzlullahın maraq dairəsinə bu böyük sufinin görüşlərinin daxil olması ilə başlayır. Hürufilik mətnlərindən məlum olur ki, təriqətin mürşidi Fəzlullah Nəimi Astarabadinin təsəvvüf yolunu seçməsinin səbəbi Mövlananın bir beytini eşidərək təsirlənməsi olmuşdur. (bax: Hurufilik Metinləri Kataloğu, 1989: 5) Belə ki, Fəzlullahı şəxsən tanıyan Nəsrullah Nafəcinin və digər çağdaşı Seyid İshaqın eyniadlı “*Xabnamə*” əsərlərində hürufilik təriqətinin mürşidinin təsəvvüfə meylənməsinin ilk təkanvericisi və ideya mənbəyinin Mövlananın bir beyti olduğu qeyd edilir. Seyid İshaq həmin əhvalatı belə nəql edir: “*Həzrəti-Sahibi-Təvilin sülukunun və riyazətinin ibtidası budur ki, bir gün mədrəsəyə bir dərviş gəldi və Mövlana Cəlaləddin əbyatından işbu beyti oxudu*”. (Usluer, 2000: 117 (mətn hissəsi))

Fəzlullaha istinadən söylənilən xatirənin davamında deyilir: “*Bu mənə Həzrəti-Sahibi-Təvilin canına əsər eylədi. Mövlana Kəmaləddin ki, mədrəsədə müdərriş idi, Həzrəti-Sahibi-Kəmal müdərrişdən dərslər dinlərdi və bu beyti müdərrişdən sordu. Mövlana Kəmaləddin eyitdi ki, “bunun gibi kəlimat zövqdən hasil olur, riyazət və cəzbə ilə bilinür”, - didi. Bu mənə ol qəbildən degüldür ki, kimsə kəndüdən bu mənayı bəyan qıla məgər təzkiyə və təsfiyəyi-nəfslə səvaqili-hissidən mücərrəd ola ki, onun gibi kişiyə əz ruyi-zövq hasil ola, - didilər. Bədəhu Fəzlullah bu cavabı eşidəcək vardı, riyazətə qədəm basdı. Hər gün ziyadə oldu süluki və cəzbəsi.*” (Usluer, 2000: 117 (mətn hissəsi))

Eyni əhvalatı Fəzlullahın dilindən Nəsrullah Nafəci də bəzi dəyişikliklərlə nəql edir. Müəllif hürufiliyin mürşidinə istinadən:

از مرگ چه اندیشی چون جان بقا داری،
در گور کجا گنجی چون نور خدا داری.
(Ölümdən nə qorxursan, çünki əbədi ruhun vardır,
Məzara necə sığarsan, ilahi nura maliksən),

- beytini verdikdən sonra Fəzlullahın dilindən yazır: “*Eşitdikdən sonra bu beyt məni yerimdən oynatdı, mənim qəlbimdə qərar tutdu... daima bunu düşündüm...*” (Usluer, 2000: 240 (mətn hissəsi))

Göründüyü kimi, hürufilik mətnlərində Mövlananın bəhsini etdiyimiz beyti Fəzlullahın seyri-süluka başlaması, evrad və əzkarla məşğul olması, riyazət və xəlvətə meylinin başlanğıcı olaraq xüsusi vurğulanır.

Qeyd etməliyik ki, hər iki “*Xabnamə*”nin mətnindəki xatırlatma beytdə “*can-e bəqa*” ifadəsi yer alsada, “*Divani kəbir*”in elmi-tənqidi mətnində “*zat-e bəqa*” (Moulana, 1376: 132) variantına üstünlük verilmişdir. Burada Mövlananın irfani düşüncəsinə yaxından bələd olan Yunus Əmrə və İmadəddin Nəsiminin divanlarından analoji beytlərə nəzər salmaq da yerinə düşər.

Yunus sərbəst tərcümə örnəyi olaraq dəyərləndirdiyimiz aşağıdakı beytində Mövlananın təsiri ilə deyir:

Koğil ölüm əndişəsin, aşıqlar ölməz, baqidür,
Ölüm aşiqün nəsidür, çünki nuri-İlahidür. (Yunus, 1965: 54)

Maraqlıdır ki, eyni beyt hələ qələndəri olduğu dövrdə Nəsiminin də diqqətini çəkmişdir. Şair qələndənamə səciyyəli məsnəvisində Mövlananın bəhsini etdiyimiz beytindən təsirlənməklə yazır:

از مرگ چه دردناک باشیم
چون زنده به نور پاک باشیم

(Zendegi və əsar-e Emadeddin-e Nesimi, 1993: 336)

*(Ölümə görə niyə dərd çəkməliyik?
Çünki pak nur ilə diri oluruq).*

Göründüyü kimi, Mövlananın məhz bəhsini etdiyimiz beyti hər iki xələfinin diqqətini çəkmiş, Yunus türkcəyə sərbəst tərcümə, Nəsimi isə farsca icmal etməklə sələfləri ilə həmfikir olduqlarını poetik ifadə etmişlər.

2. Nəsiminin Divanlarında Mövlananı Təlmih və Eyham Yolu ilə Yadetmələr

Hürufiliyin mürşidinin özü, onun ilk və seçilən xəlifəsi Əliyyül-Əla, digər hürufi müəlliflərdən Seyid İmadəddin Nəsimi və Ərşi Mövlananın söz-fikir incilərindən yalnız hürufilik əqidəsinin daşıyıcıları olaraq deyil, həm də mütəsəvvif şair kimi bəhrələnmişlər. (bax: Şixiyeva, 2003: 152-154).

Tədqiqatlarımız əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, hürufilik düşüncəsində özəl yeri olan vəhdəti-vücut anlayışı, bu cərəyana məxsus müəlliflərin bir çox irfani mülahizələri qavrayışı və təhlil üsulu Mövlanadan qaynaqlanmışdır. Görkəmli alim Ə.Gölpınarlı Nəsiminin yaradıcılığında ənənə və fərdiliyin nisbətini müəyyənləşdirərkən Mövlananın yerini yüksək dəyərləndirir: *“Nəsimi bütün İran şairlərini oxumuş, tam rəvanlıqla farsca və ərəbcə şeirlər söyləyəcək qədər bilgi sahibi bir şairdir. Lakin onda Mövlanadan başqa heç bir şairin izi görülmür,- deyərsək, mübaliğə etmiş olmaıq və bu da onun qüdrətinə böyük bir dəlildir”*. (Gölpınarlı, 1953: 9) Tanınmış tədqiqatçı alim H.Məmmədzadə də haqlı olaraq yazır: *“Nəsiminin qəzəli Əttarın təsəvvüfi şeirindən, Nizaminin nəzmindən və Mövlana və onun vəcdindən rəng və qoxu almışdır”*. (Məmmədzadə, 1997: 67)

Doğrudur, *“Neylərəm Mövlanəyi”* rədifli qəzəl də Nəsimiyə məxsusdur. Bu şeirində şair həqiqətin dərkində daha yüksək pilləyə yetişməsini olduqca duyğulu və emosional tərzdə ifadə edir:

*Quranın hərfinə yetdim, neylərəm Mövlanəyi,
Hərfilə dünyaya yendim, neylərəm Mövlanəyi.*

*Quranın məgzini aldım, canü dildən əsrüdüm,
Mənədən məniyə yendim, neylərəm Mövlanəyi... (Nəsimi, II, 1973: 227)*

Maraqlıdır ki, irfani-elmi biliklərini ifadə edərkən:

*Zahidi-zərrağı hər dəm oda yandırmaq gərək,
Gərçi məndən eşidərsən Şeyx, həm Mövlanəni, (Nəsimi, 1973: 96),
- deyən də Nəsimidir.*

Qeyd etməliyik ki, Nəsimi şeirlərindən birində müxatəbini *“mövlana”* adlandırırsa da, onun inkarçı ruhlu bu beytini öz müasiri din xadimlərinə ünvanladığını düşünürük:

*Rəvan düş minbər üstündən, uzatma sözü, mövlana,
Əgər əqlin kəmal olsa, gəl içgil, qoy bu höccətni. (Nəsimi, 1973: 355)*

Nəsiminin aşağıdakı farsca beytində Mövlana adının yad olunması da Cəlaləddin Rumi ilə assosiasiya yaradır:

تا به دور چشم مست یار بفروشد به می
بر در میخانه مولانا کتاب آورده است

(Zendegi və əsar-e Emadeddin-e Nesimi, 1993: 144)

*(Yarın sərxoş gözünün dövründə¹ şəraba (qarşılıq) satmaq üçün
Mövlana meyxananın qapısına kitab gətirdi).*

¹ Burada çoxanlamlı söz olan *“dövr”* vasitəsi ilə çeşidli motiv və anlayışlar nəzərdə tutulmuşdur: sərxoşluqdan gözlərin axması, sanki dövr etməsi, məstlik dövrünün olması və gözlərin məclisdə dövr edən şərabin badəsinə bənzəməsi.

Burada yada Mövlananın məstliklə bağlı sözləri düşür:

چون مست نیستم نمکی نیست در سخن
زیرا تکلفست و ادیبی و اجتهاد

(Zərrinkub, 1373: 238)

(*Məst olmadıqca sözümdə bir duz olmur,*

Çünkü ədəblilik və bunda cəhd etmək təkəllüfdən başqa bir şey deyildir.)

Görünür, Nəsiminin şeirində məstliklə kitabın əlaqələndirilməsi motivinin bünövrəsində elə Mövlananın öz sözü durur. Zənnimizcə, sələfinin yuxarıdakı beytdə ifadəsini tapan mülahizəsindən çıxış edən Nəsimi məstliyi Mövlananın şeiri - sözü - kitabına “qarşı qoyur” (Şıxıyeva, 2001: 57), bu əlaqəni sələfinin düşüncəsi üzərində qurur

Ümumiyyətlə, ilk baxışda elə görünür ki, Nəsimi Mövlananın adını yad etdiyi şeirlərində özünü (farsca və türkcə divanlarında) və ideyalarını (türkcə divanında) daha üstün tutur. Yuxarıdakı beytlərdə ifadəsini tapan zahiri laqeyd münasibət mövləvilinin böyük mürşidinin, bənzərsiz mütəfəkkirin Nəsimi üzərindəki inkarolunmaz nüfuzunu, onun bu xələfinin fəlsəfi və irfani dünyagörüşünün formalaşmasında müstəsna mövqeyini kölgələyə bilmir və Nəsiminin çoxsaylı nəzirələri (bax: Şıxıyeva, 2001) də onun bu sələfinə rəğbətini göstəriciləridir. Güclü vəcd halında dönə-dönə və israrla “*ənəlhəq*” deyən Nəsiminin şəhiyyətləri əqlin məhdudlaşdırıcı qanunlarına tabe deyildi, o, ilahi eşqlə qanadlandığı bir dünyadadır, oradakı halətindən soraq verir. Belə bir aləmdə gözə Mövlanamı görünür?!.. Bu kontekstdə onun bəzən Mövlanaya qarşı çıxması ilahi cazibə halətinin ifadəsi, bəzən ilahi həqiqətlərin axtarışında mənsub olduğu hürufiliyi mövləvilikdən üstün bilməsi, bəzən isə ilahi həqiqətlər haqqında Mövlanadan daha artıq bilik sahibi olduğuna eyhamı kimi başa düşülür. Bu sonuncu qrupa daxil olan ifadələr (“*Neylərəm Mövlanəyi*”) həm də təriqət və təsəvvüf ədəbiyyatında fərqli şəkildə üzə çıxan fəxrriyyənin bir təzahürü sayıla bilər.

Nəsiminin Mövlanadan təsirlənməsi onun bəzi tərcümə xarakterli misra və beytlərində də özünü göstərir. Həmin misra və beytlər hürufi şairin sələfinin irsindən bir çox parçaları əzbər bildiyi və onları şeirində sitat kimi istifadəsi qənaətini yaradır. Nəsiminin: “*Gül kimi gülə-gülə, gəl, aradan pərdə götür // Ki, yüzün görməginə didəyi-giryan susadı*” (Nəsimi, 1973: 109) beyti və onun Mövlana şeirindəki prototipinə nəzər salaq:

همچو گل خنده زنان از سر شاخ افتادیم

جان را دادیم هم بدان شاه که جان بخشد،

(Moulana, 1376: 132).

(*Gül kimi gülə-gülə budəğın ucundan düşdük,*

Can bağıslayan o şaha da canı verdik).

Nəsiminin bu beytinin birinci misrası sərbəst tərcümə anlayışına uyğun gəlir, ikinci misrada isə şair sələfinin düşüncəsindən çıxış edərək, onun fikrini inkişaf etdirmişdir. Orijinal və tərcümə münasibətlərinə örnək olaraq, aşağıdakı analoji misraları da əlavə edə bilərik.

Mövlana: هم شوره چون کوثر شود (*Həm duzlu su Kövsər olur*). (sitat: Kocatürk, 2001: 225-dəndir)

Nəsimi: *Acı su şərabi-Kövsər oldu...* (Nəsimi, 1990: 53)

Mövlana: هم سنگ لعل کان شود (*Daş da mədən ləli (yaqut) olur*). (Moulana, 1376: 158)

Nəsimi: *Ləl oldu əyan Bədəxş² içində.* (Nəsimi, 1990: 53)

Mövlana: هم جسم جمله جان شود (*Cisim də başdan-başa can olur*). (Moulana, 1376: 158)

Nəsimi: *Can ilə tən oldu bir həqiqət.* (Nəsimi, 1990: 53)

Mövlana: مبادا هیچ کس از یار فارغ (*Heç kimsə yarsız olmasın*). (Moulana, 1376: 367)

Nəsimi: *...kimsə biyar olmasın.* (Nəsimi, 1973: 170) (ətraflı məlumat üçün bax: Şıxıyeva, 2009: 53)

² Nəsimi “*mədən*”i yaqutu ilə məşhur olan Bədəxş(an) ilə əvəz edir.

Əslində bu tərcümə səciyyəli misralar məzmun etibarilə əslinə yaxın olması və mətndə həm də digər şairdən sitat kimi istifadə olunması baxımından təzmin-tərcümə olaraq dəyərləndirilə bilər.

Nəsiminin Mövlanadan təsirlənməsi yalnız divan şeiri qəlibi və poetik düşüncə çərçivəsində qalmır, o, sələfinin bir sıra irfani ideyalarını mənimsəyərək inkişaf etdirir. Bu, hürufi şairin “*ənəlhəq*”, məstlik, eşq, gözəllik və s. barədəki təsəvvüfi anlayışlarında, Həqqə qovuşmanın yolları, maddi varlıqlardakı bəzi ilahi təcəlla hallarını müşahidə, vəhdəti-şühud və s. barədə irfani düşüncələrə münasibətində də özünü göstərir.

Göründüyü kimi, Nəsimi türkcə şeir yaradıcılığında Mövlanadan həm söz sənətkarı, həm mütəfəkkir, həm arif, həm də tərcüməçi şair kimi bəhrələnmişdir. Sələfinin çox zəngin mirasından önəmli parçaları yeri gəldikcə türkcədə ifadə edən şair həmin örnəklərin türkdilli mühitdə yaddaşlara köçürülməsinə də dolayısı ilə şərait yaratmışdır.

3. Hürufi Risalələrində Mövlanaya İstinadın Şəkilləri və İstişhad Poetik Sənəti

Hürufilik mətnlərinin təhlili göstərdi ki, Fəzlullahın bu təlimi elan etməsini bir tarixi zərurət kimi əsaslandırmağa cəhd edən xəlifələri Quranla yanaşı, Mövlananın da əsərlərinə mötəbər bir qaynaq kimi müraciət etmişlər. Tarixilik baxımından həqiqət kimi qəbul edilməsi mümkün olmayan həmin iddialardan biri Fəzlullahdan sonrakı dövərdə Xorasanda hürufilik mərkəzinə rəhbərlik etmiş Seyid İshaqa aiddir. O, “*Türabnamə*” adlı əsərində Mövlananın aşağıdakı beytlərini Fəzlullah üçün söylədiyini bildirir:

گفتم که آنچ از آسمان جستم بدیدم در زمین
ناگاه فضل ایزدی شد چاره بیچاره‌ای

(Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 86)

(*Dedim ki, göydə axtardığımı yer üzündə gördüm,*

Qəfildən Allahın fəzli (“Fəzli-izəd”) çarəsizliyin çarəsi oldu).

می جستم ترا بر سر بازار
در بن بازار چونت یافتم

(Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 86)

(*Bazarın başında səni axtarırdım,*

Ancaq bazarın sonunda səni tapdım).

Bu beytləri şərh edən M.Aslan haqlı olaraq qeyd edir ki, “*Fəzlullah üzərində təsiri şübhəsiz olan Mövlana Cəlaləddin Ruminin vəfat tarixi 672/1273, Fəzlullahın doğum tarixi isə 740/1340-dır. Ona görə də demək olar ki, Seyid İshaqın bu iddiası Fəzlullah Astarabadiyə bir müqəddəslik aid etmək və ya onun müjdələnen bir adam olduğunu anlatmaq məqsədini daşıyırdı*”. (Aslan, 2021: 147)

Bənzər üslubda əsaslandırmanı digər hürufi müəlliflərdən əsərlərində də görürük. Ə.Gölpınarlı Fəzlullahın Quranda yer alan bütün “*fəzl*” kəlmələrinin özü ilə əlaqəli olduğu iddiasını vurğulayır. (Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 24) Əmir Qiyasəddin də “*İstivanamə*” adlı əsərində Əliyyül-Əlaya istinadən onun adına işarələrin Quranda mövcud olduğunu bildirir. (bax: Emir Gıyasəddin, 1981: 204-205)

Burada maraqlı doğuran cəhətlərdən biri kimi onu da qeyd etmək lazımdır ki, Fəzlullahın sələfi Mövlananın təsəvvüfi düşüncəsindən ilhamlanaraq qələmə aldığı şeirlərində hürufilik görüşlərindən söz açılmaz. Bu cəhət isə hürufiliyin mürşidinin öz təlimini elan etdiyi dövrdə Mövlananın təsir dairəsindən çıxması və daha çox İbn Ərəbi məktəbinə meyllənməsinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilə bilər. Halbuki Mövlananın mütəsəvvif şair kimi Nəsimi üzərindəki təsiri onun bəzən bunu inkar etməsinə (“*Neylərəm Mövlanəyi*”) baxmayaraq, ömrü boyu davam edir. Nəsiminin ədəbi irsində Mövlana elə Fəzlullah qədər nüfuz sahibi, lakin bəzən hürufiliyin “qalın” örtüyü altında qalan təsəvvüfi ideyaların başlıca və tükənməz qaynağıdır.

Hüruflərin ədəbi-irfani düşüncəsinə özəl yön və şəkil verən Mövlananın şeirinə daha ardıcıl və güclü ruhi bağlılıq nəzirə xarakterli qəzəllərinin sayı 15-i keçən, təsirləndiyi beyt və misraların sayı isə olduqca çox olan Nəsiminin divanlarında müşahidə olunur. Digər hürufi müəlliflərin əsərlərində isə Mövlananın ədəbi və təsəvvüfi düşüncəsinə müraciət daha fraqmentar xarakterlidir. Bunların içərisində istişad³ – sitat səciyyəli olanlarda Mövlananın adını və sözünü yad etmənin şəkli və səbəbi xüsusilə maraqlıdır. Bəzi örnəklərdə nəzər salaq:

“Və dəxi Mövlana Cəlaləddin Həzrəti-Əkməli-zəmanə buyurmuşdur ki, məqami-əczdə:
Çün çəngəm əz in zəməmə xod xəbərəm nişt,
Əsrar həmişəyəm-o⁴ əsrar nədanəm

Dər isba-i eşqəm çü qələm bixodü müztər
Tumar nevisəm mən-o tumar nədanəm.
Yəni demək olur ki, bən çəng gibiyəm, kəndözümdən xəbərüm yox, əsrar söylərəm, illa əsrar bilməzəm. Eşq barmağında qələm kibi bixod müztərəm, tomar yazarum bən, hal budur ki, tomar bilməzəm”. (Hurufilik. Seçmə Metinlər, 2020: 189)

Digər nümunələrə nəzər salaq:

“Nitəkim Həzrəti-Mövlana buyurur, beyt:

Mərifət-i şirin dər busitan-i can

Bİ-kuşənde cuş nəmişərdəd rəvan. (Hurufilik. Seçmə Metinlər: 2020: 305)

“Mövlana Cəlaləddin Rumi, beyt:

نقشهای بد کو در خوابت نمود

“میرمیدی ز آن و آن نقش تو بود

(Hurufilik. Seçmə Metinlər, 2020: 416)

Yuxarıdakı örnəklər anonim hürufi risalələrində yer alır və göründüyü kimi, bu mətnlərdə Mövlananın adı “Mövlana Cəlaləddin Həzrəti-Əkməli-zəmanə”, “Həzrəti-Mövlana”, “Mövlana Cəlaləddin Rumi” şəkillərində rəğbətlə yad olunur, beytləri nümunə göstərilərək, mötəbər qaynaq kimi istinad olunur.

Bəzi müəlliflərə görə, Fəzlullahın xəlifəsi, bir sıra müəlliflərə görə, xəlifəsinin xəlifəsi olan Mir Şərif də özünün “Bəyanül-vaqe” adlı əsərində bir sıra mütəfəkkir və ariflər kimi Mövlananın da adını yad edərək, əsərlərindən mövzuya uyğun örnəklər vermişdir. (bax: Hurufilik Metinləri Kataloğu, 1989: 80-81)

4. Hürufi və Mövləvi Şairlər: Ərşi və Yusifi-Sinəçək

Hürufiliyin Mövlana ilə bağlantıları biristiqamətli olmayıb, ədəbi-fəlsəfi təsir və əks-təsir münasibətlərinin parlaq örnəklərindəndir. Belə ki, Mövlananın ardıcıllarının yaradıcılığında – bir sıra özəl keyfiyyətləri ilə seçilən mövləvilik ədəbiyyatında da hürufilik görüşlərinin ifadəsi nəzərə çarpır. Bu bəhrələnmə isə hürufiliyin mürşidi Fəzlullahın əsərlərinin deyil, qüdrətli söz ustası və mütəfəkkir Nəsiminin elə Mövlananın təsəvvüfi görüşlərdən yaradıcı faydalanmaqla canlandırıdığı hürufiliyin təsiri olaraq üzə çıxır. Mövlana-hürufilik və hürufilik-mövləvilik əlaqələrinin ədəbi körpüsü və əlbəttə ki, qırılmaz həlqəsi, araşdırmamıza görə, təbliği-təlqini qüdrəti özündən sonra sözündə qorunan Nəsiminin şeiridir.

Qeyd etməliyik ki, mövləvilik və hürufilik təriqətlərinin təsəvvüfi təlimlər olaraq ortaqlıqları çox olmasa da, Mövlananın arif kimliyi hürufi şairlərin də düşüncə tərzində iz buraxmış, mövləvilər də tədriclə Nəsimi sözü vasitəsilə dünyanı irfani-riyazi və təsəvvüfi-

³ İstişad bədi elminə aid poetik fiqurlardan olub, sözün doğruluğuna dəlil təşkil edən və ona bir misal mövqeyində olan söz deməkdir. (Durmuş, 2012: 398)

⁴ Mətnə: “və”

rəmzi qavrayış tərzinə yiyələnmiş, hürufiliyin ana xətlərinin – Quranla insan və kainatın əlaqəsinin çözümlünə meyllənmişdilər. Buna görə də mövləvi şairlərindən Yusifi-Sinəçək hürufilikdən təsirlənmiş, hürufi şair Ərşi isə özü də mövləvilik təriqətinin şeyxlərindən olan Əsrar Dədə tərəfindən mövləvi sayılmışdır. (bax: Gölpınarlı, 1989: 121), Ərşinin divanında yer alan: *Nəşib almaq dilərsən uxrəvilərdən,*

Fərağət eylə təami-dünyəvidən.

Degülsin gərđişi dövrə müvafiq,

Anıldı gərçi adın mövləvidən, (Kahraman, 1989: 8, 316)

- misraları ilə başlayan beş beytlik şeir ayrılıqda götürüldükdə şairin mövləvilərdən olduğu təsəvvürünü yarada bilir. Yuxarıdakı misraları təhlil edən Bəhaəddin Qəhrəman yazır: *“Mövləviliklə əlaqəli bir qəzəli vardır. Mövzusundan bu qəzəlin bir mövləviyə tövsiyə və ya mövləviyə təriz (kinayə, atmaca - S.Ş.) mahiyyəti daşdığı anlaşılır”.* (Kahraman, 1989: 8) Bu misralar həm də Ərşinin mövləvi sayılması ənənəsinin elə öz sağlığından başladığını göstərir.

Bəhsini etdiyimiz qəzəlin aşağıdakı beytində ayrı-ayrılıqda *“mənəvi”* və *“məsnəvi”* deyə adına təlim olunan əsərin Mövlənin *“Məsnəviyi-mənəvi”*si olduğu heç bir şübhə doğurmur:

Zühuri-zatı idrak etmədün çün

Müfəssəl Mənəvidən, Məsnəvidən. (Kahraman, 1989: 316)

Amma şeirdə mövləviliklə əlaqənin ifadəsi sona qədər qorunmur, dördüncü beytdə şair hürufiliyin mürşidi Fəzlullahı yada salır, cəhalətdən xilas olmanın yol göstərənini kimi ondan kömək istəyir:

Bəyani-Fəzli-Həqdən istə mədəd

Xilas olmağa ta cəhli-qəvidən. (Kahraman, 1989: 316)

Qəzəlin sonuncu – beşinci beytində Ərşi yenidən Mövlənin düşüncə və sözlüyünə qayıdır:

بیارمز حقى⁵ بشنوز عرشى

بهر سو تا بکی هرزه دويدن

(Kahraman, 1989: 316)

(Gəl, Həqqin sirrini Ərşidən dinlə,

Nə vaxta qədər bihudə yerə hər tərəfə qaçacaqsan?)

Bu beytdə yer alan *“biya”* və *“beşnoy”*, məlum olduğu kimi, farscanın ümumişlək sözlərindəndir və təsəvvüfi məzaclar lüğətində də yer almır. Lakin mətnə açıq şəkildə ifadə edilən *“mövləvi”* və *“Məsnəviyi-mənəvi”* assosiativ olaraq, Mövləni yada salır və onun fərqli irfani məzmun qazandırdığı *“biya”* və *“beşnoy”* sözlərinin bu qəzəlin məqtə beytində dayaq sözlərə çevrilməsinin təsadüf olmadığını ağla gətirir.

Hürufilik mətnlərinin tədqiqi sahəsində ardıcıl çalışaraq, bir çox nəşrləri elm aləminə qazandıran Fatih Usluer haqlı olaraq, belə bir qənaətə gəlir ki, Ərşi və Mühiti öz şeirlərində mövləviləri hürufilik təliminə dəvət etmişlər. (Usluer, 2009: 169) Amma mövləvi dərvişlərinin hürufiliklə səsleşən görüşləri ifadədə məqsədi fərqlidir, onlar daha çox bu ədəbi-irfani yön haqqında məlumatlılığı nümayiş etdirmək və çeşidli ədəbi-riyazi səciyyəli poetik fiqurlar qurmaq niyyətini izləmişlər. Ə.Gölpınarlı mövləvilikdə hürufiliyin təsiri barədə yazır: *“Mövləvilər və məlamilər... hürufilikdən “bu da olsun, bunu da bilirik” kimi bəhs etmişlər, Fəzl onlarda heç bir vaxt birinci deyil, hətta geri bir plana belə alınmamışdır”.* (Hürufilik Metinləri Kataloğu, 1989: 31)

Mövləvilik mətnlərinin hürufiliklə əlaqə baxımından tədqiqi əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, hürufilik təriqətinin olduqca mürəkkəb məzmunlu görüşlərini şərh edən risalələrdən

⁵ Burada *“həqqi”* sözünün türkcə ifadəsi mətnə diqlossiya səciyyəsi verir.

artıq, təlimin öncəki yüzilliklərdə divan ədəbiyyatdakı inikasından, xüsusilə Nəsimi şeirində aldığı biçimdən təsirlənmə bu bağlılığın qurulmasında təkanverici rol oynamışdır.

Bunu da qeyd etməliyik ki, hər hansı bir şairin təriqət mənsubiyyətini müəyyənləşdirərkən ayrılıqda götürülmüş tək bir şeirə istinad etməklə dəqiq nəticələr əldə etmək olduqca çətinidir. Bənzər durumla Ruhi Bağdadinin təriqət mənsubiyyətini araşdırarkən də qarşılaşdıq. Görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli kimi Bağdad ədəbi mühitinin yetirmələrindən olan Ruhi Bağdadı bəzi müəlliflərə görə, hürufi (Gölpınarlı, 1953: 20-21), bir sıra müəlliflərə görə, mövləvidir. (Esrar Dede, 2000: 217-220) Onun mövləvi olması düşüncəsinə yönəldən şeirin (bax: Esrar Dede, 2000: 217-218) əslində tanınmış bir mövləvi şair olan Cevriyə (ö. 1654) aid olduğu isə Ə.Gölpınarlı və C.Akın araşdırmalarında əsaslandırılmışdır. (Ak, 2001: 19; <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-bagdatli>)

Tanınmış tədqiqatçı alim E.Cavelidze Ruhinin mənsub olduğu təriqəti müəyyənləşdirməyin çətinliyini vurğuladıqdan sonra yazır: “*Ruhi Bağdadinin yaradıcılığının əsaslı təhlili bizi düşündürür ki, şairin dünyagörüşündə imtiyazlaşdırılmış və mərkəzi yeri hürufilik tutur*”. (Cavelidze, 2018: 70) F.Usluer isə şairin əslində mövləvi dairələrinə yaxın olduğu və hürufilikdən də təsirləndiyi qənaətindədir (Usluer, 2019: 92-97). Göründüyü kimi, hürufi və ya mövləvi olması ətrafında mübahisələr olan Ruhinin əsərləri onun hər iki çevrə ilə yaxınlığını, hər iki təriqətin əsaslarına bələdliyini göstərir.

Mövləvi və hürufilərin ədəbi-fikri əlaqəsi kimi geniş bəhsin təhlili məqaləmizin əsas mövzusu olmadığı üçün qısaca olaraq, mövləvi şairlərindən Əsrar Dədənin divanında da hürufiliklə səsleşmələrin qabarıqlığını (ətraflı məlumat üçün bax: Durkaya, 2023: 776- 780) və mövləvi şairlərindən Sultan Divaninin tuyuqlarında Nəsimidən təsirlənmənin inkarolunmazlığını (Şıxıyeva, 2023: 153).qeyd etməklə kifayətlənirik.

Ə.Gölpınarlının hürufilik mətnlərinin yer aldığı muzey, kitabxana və kolleksiyalardan bəhs edən tədqiqatından məlum olur ki, hürufi müəlliflərin bir sıra risalə və divanları mövləvixanalarda da saxlanılmış. (bax: Hürufilik Metinləri Kataloğu, 1989: 62, 100)

Hürufilik mətnlərinin tədqiqi sahəsində mühüm xidmətləri olan Sadeq Keyanın araşdırması mövləvilik və hürufiliyin əlaqələrinin başqa bir istiqamətinə işıq salır. O, “*Divani-Şəms*”in nəşrlərindən birində yer alan, ideya-məzmun özəllikləri, xüsusilə Fəzlullaha sitayişin ifadəsi baxımından Mövlanaya aidiyyəti şübhə doğuran 9 beytlik qəzəlin müəllifinin hürufilərdən ola biləcəyi qənaətinə gəlir. Həmin şeir aşağıdakı mətlə beytlə başlayır:

من کیستم من کیستم من هشت و چار و بیستم
دیر و چلیپا و عصاره بان و هم قسیستم.

(Keya, 1333: 61)

(*Mən kiməm, mən kiməm, mən səkkiz, dörd və iyirmiyəm,
Monastır, xaç, rahibin əsası və həm də keşişəm*).

Şeirin mətlə beytində iyirmi səkkiz və otuz iki sayının ifadəsi (iyirmi+səkkiz; iyirmi+dörd+səkkiz), növbəti beytlərdə “*Fəzli-həqqin elmi*”, “*Fəzli-rəhmanir-rəhimə görə Siratı-müstəqimin görülməsi*”, hər f-nöqtə əlaqəsindən hidayətin yolunun tapılması və s. kimi hürufilik görüşləri ilə səsleşən anlayışların yer alması S.Keyanın haqlı olduğunu düşünməyə əsas verir.

Zənnimizcə, qəzəlin müəllifi hürufilikdən xəbərdar olub həmin dairələrə yaxın şəxs olsa da, bu təriqətin nümayəndəsi deyildir. Çünki hürufilər yuxarıda bəhsini etdiyimiz anlayış və motivləri fərqli biçimdə ifadə edirdilər, xüsusilə otuz ikinin “*iyirmi, dörd və səkkiz*”, “*Fəzli-rəhman*”ın isə “*Fəzli-rəhmanir-rəhim*” şəklində təqdimi müəllifin hürufiliyə yeni meyillənmiş şəxs olması və təriqətin qəliblənmiş ədəbi-irfani görüşlərinə yetərincə bələd olmadığı təsəvvürünü yaradır.

Qəzəlin təhlilinin davamında S.Keya yazır: “Əgər Şəms Təbrizinin çap olunmuş divanları⁶ və onun bəzi əlyazmaları axtarılıb araşdırılsa, bəlkə başqa hürufi qəzəlləri də tapıla bilər”. (Keya, 1333: 62) Mövləvilik-hürufilik əlaqələrində diqqəti çəkən məqamlardan biri də mövləvi şair şeyxülislam Çələbizadə Asim Əfəndinin hürufiliyin şeyxlərindən olan Misalini (Gülbaba) öyən bir qitə yazmasıdır. (file:///C:/Users/VO/Downloads/323353%20(5).pdf)

Bəhsə yekun vurarkən bunu da qeyd etməliyik ki, hər iki təriqətin nümayəndələrinin bədii irsində digər təriqətdən təsirlənmənin təzahür şəkli və müraciətin məqsədi fərqlidir. Araşdırmamız belə bir qənaətə yönləndirdi ki, əsərlərində Mövlənin arif kimliyi və mütəfəkkir şəxsiyyətinə açıq rəğbətini ifadə edən hürufi müəlliflər Allah, insan və kainat arasındakı bağlılıqların irfani dərk və şərhini daha çox onun əsərlərindən mənimsəmişlər. Mövləvi şairlər isə, bəktəşi və qızılbaş ədəbiyyatının nümayəndələrindən fərqli olaraq, Fəzlullahın şəxsiyyətini açıq və ya eyham yolu ilə yad etməyə meyli olmamış, Ə.Gölpınarlının da ifadə etdiyi kimi, hürufilik ədəbiyyatından, əsasən, “*istiva*” anlayışı, otuz iki və iyirmi səkkiz sayının simbolik və ya təsəvvüfi dəyər kəsb etməsini əxz etmişlər. (bax: Gölpınarlı, 2006: 287-291)

Nəticə

Sonda bunu da bildirməliyik ki, istinad şəkillərindən görüldüyü kimi, Mövlənin gətirilən sitatlar hürufi müəlliflərinə öz sözlərinin irfani çəkisini artırmaq, söylədiklərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün gərəkli olmuşdur və onların nəzərində bu mütəfəkkirin düşüncələri mötəbər bir qaynaq olduğundan onun ədəbi-irfani mirasından istihsad xarakterli nümunələr göstərməyə meyli olmuşlar. Bu irfani haşiyələr bədii mətnlərə çəkilən miniatür şəkillər, məsnəvilərdə yer verilən lirik ricətlər kimi söylənilən fikrə rəng qatmağa və məzmunu dərinləşdirməyə xidmət edir. Hürufi mətnlərində Mövlənin verilən iqtibaslar misal göstərərək şərh etmə kimi poetik istinad şəkilləri – ihticac və istidlaldan fərqlidir və daha çox söylənilən fikri dəlillə əsaslandırma xarakterlidir.

Burayadək deyilənlərdən də görüldüyü kimi, Mövlənin adını yad etmələr Fəzlullahın xatirəti əsasında Nəsrullah Nəfəci və Seyid İshaqın “*Xabnamə*”lərindən başlayır, bu böyük mütəfəkkirə rəğbətini ifadəsi Seyid İshaqın “*Türabnamə*” və Mir Şərifin “*Bəyanül-vaqe*” adlı əsərlərində, bir sıra anonim hürufi risalələrində beytlərindən müxtəlif məqsədli iqtibaslar verilməsi ilə davam edir. Nəsiminin divanlarında çeşidli poetik sənətlər vasitəsilə yada salınan Mövləyə Azərbaycan türkcəsində və farsca nəzirələr, onun əsərlərindən edilən tərcümə-təzmin və verilən iqtibaslar hürufi ədəbiyyatı ənənəsinin davamı olmaqla yanaşı, bu Haqq aşiqinə şəxsən heyran olub ondan bəhrələnmənin bədii-irfani məhsulu kimi də dəyərləndirilə bilər.

Nəhayət, onu da qeyd etməliyik ki, bu məsələnin diqqət mərkəzinə çəkilməsi, xüsusilə Mövlə-Fəzlullah xəttinin öyrənilməsi həm Mövlənin təriqətlər tarixindəki daha bir nüfuz sahəsini açıqlamaq baxımından önəmlidir, həm də hürufiliklə təsəvvüfü qarşı-qarşıya qoyaraq, fərqli fikri axınlar kimi təqdim edənlərə tutarlı bir cavabdır

QAYNAQLAR

Azərbaycan dilində:

- Cavelidze, Elizbar (2018), *Ruhi Bağdadı (həyatı, dünyagörüşü, lirikası)*. Bakı: Elm və təhsil.
- Nəsimi, İmadəddin (1973), *Əsərləri*. Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə: C.Qəhrəmanov, 3 cildə, Bakı: Elm.
- Nəsimi, İmadəddin (1973), *Seçilmiş əsərləri*. Tərtib edən: H.Araslı, Bakı: Azərənəşr.
- Şixiyeva, Səadət (2001), “Nəsiminin sələfləri ilə “mübahisə”ləri (Mövlə və Nəsimi)” (III), *Elmi araşdırmalar*, №1-4, s. 55-61.

⁶ Burada haqqında bəhs olunan divan Mövlənin “*Divani-Şəms*” və ya “*Divani-kəbir*” adı ilə tanınan şeirlər toplusudur.

- Şıxıyeva, Səadət (2003), "Hürufiliyin irfani-ədəbi yönümü və Mövlana", *Şərqsünaslığın aktual problemləri*, Bakı Dövlət Universiteti mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, s. 152-154.
- Şıxıyeva, Səadət (2023), "Tuyuq yaradıcılığında Nəsimini izləyənlər: Mühiddin Abdal və Sultan Divani", *Akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Qədim və müasir Şərq: mənbələr, tədqiqatlar, perspektivlər"* mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri, Bakı, s. 153.

Türk dilində:

- Ak, Coşkun (2001), *Bağdatlı Rûhî Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)*. 2 C . Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Aslan, Murat (2021), "Mevlevi Yusuf Sineçak'ın Hurufilik Remizleriyle Örülü Bir Gazelinin Şerhi", *Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, Year:5 - Number:18, p. 145-154.
- Durkaya, Hayriye (2023), "Esrâr Dede Dîvânı'nda Hurufilikle ilgili unsurlar", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:32, s. 772-781.
- Esrar Dede (2000), *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye İnceleme-Metin*. Hazırlayan: İlhan Genç, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kahraman, Bahattin (1989), Arşi Divânı'nın Tenkidli Metni, I-II, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış YLS Tezi), Konya.
- Durmuş, İsmail (2012), "İstîşhad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.: 23, s. 398-399.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1953), *Nesîmî-Usûlî-Rûhî. Hayatı, Sanatı, Şiirleri*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (2006), *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Hurufilik Metinleri Kataloğu* (1989), Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hurufilik. Seçme Metinler* (2020), Ankara: Kut Yayınları.
- Kocatürk, Saadetin (2001), *Mevlana. Divan-ı Kebir Üzerine İncelemeler. Allah, İnsan ve Vüsul*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Memmedzade, Hamid (1997), Nesimi'nin Hayatı ve Farsça Divanı. Çeviren: Turgut Karabey, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, s. 67-75.
- Nesimi Divanı* (1990), Hazırlayan: Hüseyin Ayan, Ankara: Akçağ.
- Şıhıyeva, Seadet (2009), "Mevlana ve Nesimi'nin Düşünce Kavşağında Yunus Şiiri", *I Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu-08-10 Ekim 2008 (Bildiriler Kitabı)*, Aksaray, s. 46-62.
- Usluer, Fatih (2020), *Hurufti Rüya Yorumları. Habnameler*. Ankara: Kut Yayınları.
- Usluer, Fatih (2019), "Divan Şairleri ve Hurufilik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 23(1), s. 80-104.
- Yunus Emre (1965), *Risâlet al-Nushiyya ve Divan*. Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını.

Fars dilində:

Emir Gıyaseddin:

استرآبادی، امیر غیاث الدین محمد بن حسین بن محمد الحسینی (1981)، استوانامه، کتابخانه واتکان، فارسی، شماره 34، ورق 3.

Keya:

کیا، صادق (1333)، "آگاهیهایی تازه از حروفییان"، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، سال دوم، شماره 2، ص. 39-65.

Moulana:

مولانا جلال الدین محمد مشهور به مولوی (1376)، کلیات دیوان شمس. تهران: انتشارات بهزاد.

Toufiq:

توفیق، رضا (1993)، "پژوهشی در اندیشه های حروفیه"، زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران: نشر نی.

Zendegi və əşar-e Emadeddin-e Nesimi:

زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی (1993)، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران: نشر نی.

Zərrinkub:

زرین کوب، عبد الحسین (1373)، پله پله تا ملاقات خدا. تهران: علمی.

İnternet resursları:

file:///C:/Users/VO/Downloads/323353%20(5).pdf

<https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-bagdatli>

